

ПРИНЦИП РОЗУМНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

THE INTELLIGENCE PRINCIPLE IN CIVIL LAW OF UKRAINE: THE CONCEPT AND PECULIARITIES OF THEIR USAGE

Чубоха Н.Ф.,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри цивільного права і процесу

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту розумності як принципу цивільного права України. Визначено роль та значення принципу розумності у регулюванні цивільних відносин, реалізації прав та обов'язків, захисті прав та інтересів суб'єктів цивільного права. Автор акцентує увагу на визначальній правотворчій ролі моралі у цивільному законодавстві України.

Ключові слова: мораль, природне право, цивільне законодавство, справедливість, добросовісність, розумність.

Статья посвящена освещению сущности и содержания разумности как принципа гражданского права Украины. Определено роль и значение принципа разумности в регулировании гражданских отношений, реализации прав и обязанностей, защите прав и интересов субъектов гражданского права. Автор акцентирует внимание на определяющей правотворческой роли морали в гражданском законодательстве Украины.

Ключевые слова: мораль, естественное право, гражданское законодательство, справедливость, добросовестность, разумность.

The article deals with the essence and contents of intelligence as a civil law principle of Ukraine. The role and significance of intelligence essence principle to civil relations, rights and duties realization, person's defense rights and interests in civil law, has been defined. The author focuses on the important law making role in civil legislation of Ukraine.

Key words: moral, natural law, civil legislation, justice, conscience, intelligence.

Постановка проблеми. Найбільш важливим серед загальних засад цивільного законодавства є принцип справедливості, добросовісності та розумності, зміст якого утворюють ідеї добра, чесності, порядності, людяності тощо, що відображають ознаки та сутність цивільного права як приватного, основою якого є природні права людини. Закріплення зазначеного принципу в цивільному законодавстві свідчить про його особливе значення у правовому регулюванні особистих немайнових та майнових відносин. Цивільний Кодекс України (далі – ЦК) термін «розумність» використовує і при регулюванні конкретних відносин: розумне ведення справ (ст. 122) розумний строк (ст. 564, 619, 666, 670, 672, 678), розумна ціна (ст. 874), розумна плата (ст. 903, 916), розумний час (ст. 1146), розумні витрати (ст. 1232). Для уникнення суб'єктивного тлумачення даного поняття, чіткого і однозначного його розуміння і застосування потрібні ґрунтовні наукові дослідження.

Стан дослідження. Проблеми моральних засад у цивільному праві не достатньо досліджені в юридичній науці. Окремих досліджень щодо їх аналізу немає, хоча питання співвідношення моралі та права досліджені загальною теорією права та філософією права. Зазначеними проблемами займалися такі вчені, як О. В. Грицак, О. В. Дзера, А. М. Колодій, Н. С. Кузнецова, О. А. Отрадна, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, М. О. Стефанчук, О. Д. Тихомиров, М. В. Цвік, В. В. Цветков, С. І. Шимон та інші.

Виклад основного матеріалу. Розумність, справедливість і добросовісність ЦК визначає як одну із загальних засад цивільного законодавства. Більшість науковців ототожнюють засади та принципи, розглядаючи останні як основоположні (корінні, відправні, визначальні) ідеї (засади, риси), втілені чи закладені у законі, відповідно до яких здійснюється правове регулювання цивільно-правових відносин та забезпечується реалізація покладених на цивільне право функцій [1, с. 27].

Одною із найважливіших категорій українського цивільного права є розумність, яка разом із справедливістю та добросовісністю передбачені у п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК. Дослідження розумності є особливо актуальним з огляду на те, що загальні засади є підґрунтям цивільного законодавства, зумовлюють його зміст та наповнюють правові норми. А тому адекватне розуміння сутності цих засад

цивільного законодавства визначатиме характер і зміст діяльності суб'єктів цивільних правовідносин, сприятиме належному застосуванню норм цивільного права [2, с. 14]. Недостатньо назвати лише саму засаду, варто найбільш повно, несуперечливо, вичерпно описати її зміст, сутнісне наповнення з метою правильного застосування її усіма учасниками цивільно-правових відносин. Відсутність законодавчого визначення змісту розумності неоднозначно сприймається юридичною наукою та практикою.

Розумність, як найважливіша ознака людської сутності, має широкий діапазон: від глузду як здатності до аргументації, суджень, до розуму як мислення, інтелекту, наукового пізнання. Філософи Стародавньої Греції стверджували, що неоплатонізм відводив розуму та інтелектуальній діяльності друге місце після надрозумного Блага або безособової Єдності, а з боку пізнаючого суб'єкта, він ототожнювався з радістю, величезним захопленням. Згодом розумність стала означати й індивідуальний розум, тобто здатність людини до пізнання. Кант вважав, що розум є однією з форм свідомості, глузд усвідомлює сам себе, спрямований на себе і понятійний зміст свого знання [3, с. 44], а на думку Гегеля, розум також є своєрідною субстанцією: він, пройшовши «суб'єктивний дух», об'єктивується у суспільних формах: праві, моралі, сім'ї, громадянському суспільстві і державі [4, с. 76].

Досліджуючи етимологічний аспект категорії «розумність», зупинимось на тому, що в англійській мові вона має назву «rationality», тобто «розумність» є тотожною із «раціоналізмом». Ця категорія розглядається як «здоровий глузд, розумова нормальність». Слово «rationality» походить, своєю чергою, від слова «гаглопаї», яке означає: 1) той, що мислить, наділений розумом, нормальний; 2) поміркований, раціональний, доцільний; 3) rational mind – здоровий глузд [5, с. 279].

У сучасній науковій доктрині більшість авторів розкривають розумність через справедливість та добросовісність, шляхом поєднання цих понять або ж їх ототожнення. Зокрема, Є. В. Веденєв зазначає, що розумність та добросовісність у цивільному праві – це «здатність людини логічно та творчо мислити, узагальнювати результати пізнання, поступати правильно і чесно виконувати свої обов'язки, використовувати свої права у відповідності з їх призначенням» [6, с. 928]. Д. Б. Абушенко визначає розум-

ність як щось середнє між справедливістю і доцільністю: моральна оцінка тут накладається на майновий інтерес [7, с. 78]. Звичайно, розумність, добросовісність і справедливість є взаємопов'язаними категоріями і разом впливають на поведінку людей, визначають її як належну з точки зору суспільства, його моральних норм, звичаїв і традицій. Проте, на нашу думку, достатніх підстав ототожнювати зазначені поняття немає. Розумність – це логічність, доцільність, користування розумом; добросовісність – добра совість, чесність, порядність; справедливість – правдивість, неупередженість. ЦК використовує розумність разом з добросовісністю і справедливістю лише двічі (ст.ст. 3, 509). Переважно розумність застосовується окремо, і лише тричі разом зі справедливістю (ст.ст. 23, 627, 749 ЦК) та двічі – з добросовісністю (ст.ст. 12, 92 ЦК). Аналіз змісту норм, у яких вживаються вказані терміни, дає підстави вважати, що добросовісність та справедливість – категорії морального змісту, а добросовісна чи недобросовісна, справедлива чи несправедлива поведінка оцінюється відповідно до норм моралі. Розумність потрібно розглядати як категорію позитивного права, оскільки розумний чи нерозумний строк, розумна чи нерозумна ціна та ін. буде визначатися суб'єктами виходячи із загальноприйнятих у цивільному обороті строків або вартості майна чи послуги.

Висловлені вказаними вченими (С. В. Веденєвим, Д. Б. Абушенко) твердження розглядають розумність з точки зору моралі, внутрішнього сприйняття використання прав та виконання обов'язків. Ряд інших вчених визначають суть розумності через можливість вчинення дій, вибір поведінки. Так, А. Барак вважає, що розумність полягає у свідомій інтелектуальній боротьбі між декількома законними можливостями [8, с. 36-37]. Проте розумність розглядає автор лише в рамках можливості вибору законного варіанту поведінки. С. А. Іванова зазначає, що вимога розумності зобов'язує суб'єкта вибирати поведінку та здійснювати її так, щоб вона була корисна для інших осіб [9, с. 30], а В. І. Ємельянов вказує, що під розумними варто розуміти дії, які б вчинила людина, наділена нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду. Абстрактна особистість, наділена такими властивостями, може бути названа розумною людиною [10, с. 110].

Дійсна свобода людини у цивільних правовідносинах завжди зумовлена розумним обґрунтуванням свого вибору поведінки як зі сторони суб'єктивної природи людини, так і зі сторони об'єктивних реалій її життя. А тому розумність варто визначити як притаманну людині пізнавальну властивість, яка передбачає нормальну діяльність її свідомості, що спрямована на встановлення, впорядкування, систематизацію та виявлення сутнісного змісту внутрішніх і зовнішніх зв'язків речей та явищ [11, с. 19]. Проте розумність поведінки конкретного суб'єкта цивільних правовідносин завжди має певні межі, які зумовлені як приватними інтересами інших суб'єктів, так і публічними інтересами (громадян, колективу, суспільства), з урахуванням вироблених у суспільстві уявлень розумності за даних історичних умов, інтелектуальних можливостей, знань, досвіду. А тому розумність поведінки людини ґрунтується на добросовісності і справедливості, що відображається у зовнішньому прояві її поведінки (дій чи бездіяльності) як учасника цивільних відносин з точки зору правомірності, обґрунтованості, доцільності такої поведінки, а також можливості передбачення нею обставин, які можуть вплинути на її права та обов'язки з боку (через поведінку) інших учасників цивільних відносин. Тобто при реалізації принципу розумності у цивільному праві необхідно орієнтуватися на вимогу дотримання прав та інтересів інших осіб, не порушуючи при цьому вимог здійснення цивільних прав та не допускаючи зловживання суб'єктивними правами.

Категорія розумності набуває безпосередньо регулюючого значення при виникненні потреби визначення право-

мірності або неправомірності поведінки особи, встановлення розумних меж її свободи у певних видах суспільних відносин. І, на думку О. О. Отраднової, у разі відсутності у законодавстві чітко прописаних обов'язків діяти або утримуватися від вчинення будь-яких дій, правомірність поведінки особи повинна ґрунтуватися на понятті розумності – діях у конкретній ситуації нормальної середньої людини [12, с. 372]. Тому у ч. 5 ст. 12 ЦК передбачена презумпція добросовісної та розумної поведінки особи при здійсненні нею свого права: «... вважається поведінка особи добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом». Принцип розумності найбільш повно відображений при визначенні меж необхідної оборони та крайньої необхідності. Межі необхідної оборони – це не що інше, як розумні межі: особа, яка обороняється, повинна справедливо враховувати інтереси нападника [10, с. 123].

В англосаксонській правовій системі при визначенні розумності поведінки особи за основу береться критерій «нормальності». Коли в законі йдеться про розумну ціну товару, про розумні заходи, що вживаються для зменшення збитків, про розумні витрати, то, звичайно, не мається на увазі, що ціна або витрати мають розум. Розумними варто вважати дії, конкретну поведінку особи, яку реалізує людина, що має нормальний середній рівень інтелекту, рівень знань та життєвого досвіду. Тобто критерієм правомірності актів психічної або фізичної діяльності людини є відповідність можливого варіанту поведінки розумної людини у конкретній ситуації.

В. І. Ємельянов, акцентуючи увагу на взаємозв'язку категорій добросовісності та розумності, підкреслює, що на відміну від добросовісності, яка є характеристикою совісті людини, розумність характеризує об'єктивну сторону її дій. На психічній розумності базується добросовісність, а синтез цих двох елементів дає нову якість психіки — добросовісну розумність чи еталонну свідомість, згідно з якою повинні формуватися рішення, обиратися моделі поведінки за конкретних обставин [10, с. 116]. Отже, розумність характеризує інтелектуальну якість особи через порівняння її поведінки з можливою поведінкою середньої людини.

У соціальних науках розумність ототожнюється з життєвим досвідом. При тлумаченні поняття «розумність» остання характеризується її зв'язком зі здатністю людини до логічного мислення, а також зі знаннями, що накопичені нею до певного віку. М. О. Стефанчук зазначає, що «поняття розумності поведінки не можна виводити із абстрактної особи та її можливої поведінки, оскільки у такому випадку всі, хто наділений рівнем інтелекту нижче середнього (психічно хворі, недоумкуваті), недостатнім рівнем знань (учні та студенти) та життєвого досвіду (діти та молодь) будуть вважатися такими, що діють нерозумно. Було б доцільніше до кожного окремого випадку застосовувати відповідний критерій розумності» [13, с. 41]. Фактично інтелектуальний та психічний розвиток людини, її здатність до логічного мислення та відповідний життєвий досвід дозволяють говорити про презумпцію розумної поведінки особи у цивільних правовідносинах. Усе це доводить, що розумність є передумовою та основою інтелектуального елементу дієздатності особи, яку необхідно визначати як психічну та інтелектуальну здатність особи усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та діяти самій, створюючи для себе цивільні права та обов'язки.

Чинний ЦК поняття «розумність» застосовує не лише щодо поведінки (дій чи бездіяльності) особи, а й щодо ціни товарів та послуг (ст.ст. 353, 903, 931), строків виконання обов'язків (ст.ст. 670, 672, 678) тощо. У цих випадках обґрунтування розумності чи нерозумності ціни, плати та строку буде наводити кожна із сторін цивільних правовідносин. На нашу думку, при визначенні наявності розумності у таких випадках доцільно було б враховувати, зокрема, такі критерії, як: тривалість відносин між сто-

ронами; особливості виконання аналогічних договірних зобов'язань, що уклалися між ними раніше; звичаї, зокрема, звичаї ділового обороту, що регламентують правила поведінки у відповідній сфері договірних відносин; дотримання інтересів іншої сторони.

Категорія розумності застосовується і в міжнародному приватному праві, проте має свої особливості викладу у його нормах. Наприклад, Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів [14] у ряді статей поняття розумності розкриває через нерозумність: покладатися на компетентність та розсуд продавця (ст. 35); вимагати виправлення недоліків товару (ст. 46); затримки зі вступом у володіння товаром (ст. 88) тощо. Інколи прямо протиставляються розумність і нерозумність: розумні і нерозумні витрати сторін в договорі купівлі-продажу (ст. 88).

Визначити межі між «розумною» та «нерозумною» поведінкою певної особи, розумною чи нерозумною ціною, строком є досить складно. До того ж, навіть при дотриманні і розумності цих принципів стосовно себе, особи, яка застосовує право, важко оцінити їх дотримання зі сторони інших осіб. Адже критерії, за допомогою яких можна було б оцінити юридичний вчинок конкретного суб'єкта цивільних правовідносин з позицій розумності, мають від-

носний характер, тому що системи цінностей осіб, які реалізують право, можуть суттєво відрізнятися між собою.

Висновки. Закріплення у правових нормах моральних цінностей є своєрідним показником рівня розвитку людської цивілізації. Відсутність чітких нормативно визначених критеріїв розумності вимагає від суб'єктів цивільних правовідносин при реалізації своїх прав враховувати не лише власне, суб'єктивне її розуміння, але й сприйняття розумності іншими суб'єктами та суспільством загалом. Суб'єктивна оцінка не виключає довільного тлумачення розумності, широкої або вузької інтерпретації, а часто і спотворення (перекручування) концептуального задуму законодавця. Для уникнення проблем при визначенні меж розумності необхідні ґрунтовні наукові дослідження, поширення їх серед населення, що сприятиме підвищенню правосвідомості у суспільстві і, відповідно, правильному сприйняттю та застосуванню цього принципу.

Відображення у цивільному законодавстві основних засад розумності, добросовісності та справедливості означає докорінні позитивні зміни у праві, адже вони характеризують тип права, засвідчують процес формування нового цивільного права, яке орієнтоване на утвердження України як правової та соціальної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дзера О. В. Принципи цивільного права / Цивільне право: Підручник. У 2 кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Догерт та ін. ; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – 720 с.
2. Грицак О. В. Принцип розумності в цивільному праві України: поняття та особливості застосування / О. В. Грицак // Адвокат. – 2009. – № 12. – С. 14–19.
3. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лекцій : навчальний посібник. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів : Магнолія плюс ; видавець СПД ФО В. М. Піча, 2005. – 506 с.
4. Філософія культури. Становлення і розвиток. / Под редакцией М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского, Э. П. Юровской. – СПб.: Издательство «Лань», 1998. – 448 с.
5. Большой англо-русский словарь / Под ред. Н. Н. Амосовой, Ю. Д. Апресяна, И. Р. Гальперина п др. – В 2 т. – Т. 2. Издание 4-е, испр. – М. : Русский язык, 1988. – с. 1072.
6. Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Б. М. Топорнин. – М. : Юрист, 2001. – 1272 с.
7. Абушенко Д. Б. Судебное усмотрение в гражданском и арбитражном процессе. – М. : Норма, 2002. – 176 с.
8. Барак А. Судейское усмотрение. – М. : Норма, 1999. – 376 с.
9. Иванова С. А. Некоторые проблемы реализации принципа социальной справедливости, разумности и добросовестности в обязательственном праве // Законодательство и экономика. – 2005. – № 4. – С. 29–34.
10. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незащита гражданскими правами / В. И. Емельянов. – М. : Лекс-Книга, 2002. – 160 с.
11. Волосатова Л. В. Принцип разумности в реализации субъективных гражданских прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. В. Волосатова. – М. 2005. – 27 с.
12. Отрадна О. А. Принципы справедливости, разумности, добросовестности в недоговорных обязательствах, возникающих из нанесения вреда, в гражданском праве Украины / О. А. Отрадна // Альманах цивилистики; сб. ст. / под ред. Р. А. Майданика. – К. : Алеута: КНТ: Центр учеб. лит., 2009. – Вып. 2. – С. 370–383.
13. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: монографія. / М. О. Стефанчук. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.
14. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 15. – Ст. 1171.

УДК 347.4

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ТУРИСТИЧНОЇ ПОСЛУГИ CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF TOURISM SERVICES

Яворський Р.І.,
аспірант кафедри цивільного
права та процесу Львівського національного
університету імені Івана Франка

Представлена стаття аналізує поняття та ознаки туристичної послуги. Його характерні риси та специфіку. Проаналізовано співвідношення понять «туристична послуга» та «туристичний продукт». Автором зроблений висновок про необґрунтованість вживання поняття «туристичний продукт». Дано авторське визначення поняття «туристична послуга».

Ключові слова: туроператор, туристична послуга, туристичний продукт, законодавство у сфері туризму.

Представленная статья анализирует понятие и признаки туристической услуги, характерные черты и специфику. Проанализировано соотношение понятий «туристическая услуга» и «туристический продукт». Автором сделан вывод о необоснованности применения понятия «туристический продукт». Дано авторское определение понятию «туристическая услуга».

Ключевые слова: туроператор, туристическая услуга, туристический продукт, законодательство в сфере туризма.